

JASMIN HODŽIĆ

BOSANSKI JEZIK I ŠKOLSTVO U BOSANSKOM VILAJETU – SOCIOLINGVISTIČKI PRISTUP

Sažetak

U radu se na osnovu arhivske građe i obrade naznačene literature o jeziku i školstvu, historiografski, analitički i kritički obrađuje sociolingvistički aspekt ključnih pitanja statusa maternjeg jezika i domaćeg školstva u društvenom poretku izgrađenom u vrijeme Bosanskog vilajeta. Školstvo u periodu Bosanskog vilajeta posebno je značajno proučavati u domeni cjelokupne historije bh. školstva, naročito u kontekstu otvaranja Vilajetske štamparije i tadašnjeg intenziviranja bosanske pisane riječi uopće, a posebno s obzirom na to da je u to vrijeme provedena i sistemska obrazovna reforma u okviru osmanske administracije. Također, upravo se već sredinom stoljeća u vrijeme Bosanskog vilajeta javljaju i živi procesi srpske i hrvatske nacionalizacije na bosanskom tlu, što će dati dodatnu važnost proučavanju jezika i školstva sa sociolingvističkog stanovišta.

Ključne riječi: Bosanski vilajet, školstvo, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, etnonacionalni odnosi

Uvod

Otvaranje Vilajetske štamparije u početnim godinama Bosanskog vilajeta dalo je i bosanskom kao maternjem jeziku intenzivniju ulogu u procesima uređenja društvenog sistema. Međutim, štampanju knjiga u Vilajetskoj štampariji prethodilo je intenziviranje bosanske pisane riječi u okviru rukopisnih knjiga ranijeg perioda, ali i u okviru knjižnih izdanja štampanih izvan Bosne, što je u pogledu značaja pisane riječi na narodnom jeziku jednako važno za naše ukupno kulturno pamćenje. Osmanske obrazovne reforme koje korespondiraju s vremenom bosanske vilajetske uprave doprinijele su uređenju i razvoju kompletnog obrazovnog sistema i u Bosni,

naročito u kontekstu otvaranja različitih vrsta škola, posebno škola višeg ranga (poput ruždija i drugih škola višeg nivoa, kao npr. činovničkih ili administracijskih škola), na osnovu čega se mogu direktnije pratiti i statusna pitanja bosanskog jezika u ondašnjem školstvu, konkretno na osnovu dostupnih podataka o školskoj dokumentaciji i evidenciji te postojećim važećim normativnim aktima o pojedinačnim školama, ali i na osnovu postojećih dostupnih udžbenika i drugih školskih programskih sadržaja, te nadalje i na osnovu važećih zakonskih propisa i školskih pravila za ovo vrijeme. Također, statusna pitanja bosanskog jezika u školstvu ovdje valja sagledavati i u širem kontekstu propitivanja društvenih odnosa i pitanja odnosa prema bosanskom kao službenom jeziku Bosanskog vilajeta, naročito u vezi s protežiranim nacionalnim srpskim i hrvatskim idejama sredinom devetnaestog stoljeća u Bosni, i kasnije. Ovdje posebno važnu ulogu imaju aktivnosti pojedinih stranih konzulata koje dodatno potpomažu katoličko i/ili pravoslavno školstvo u Bosni, ali najprije valja usmjeriti pažnju na direktne povezanosti nacionalno-političkih programa i pokreta s konkretnim pitanjima društvenih odnosa, a koji su se često prelamali upravo preko školstva, gdje su društveni odnosi počesto i najvidljiviji, a što je dovelo i do toga da se bosanske vilajetske vlasti moraju direktnije uplitati u pojedinačna pitanja školskih programa, udžbeničke politike, i slično. Kompletnijem uvidu u sva naznačena pitanja dat će i dostupna arhivska dokumentacija.

Bosanski jezik i školstvo 1865–1878.

Brojne su novije studije o historiji školstva u Bosni i Hercegovini, gdje valja uputiti na autorska istraživanja Hajrudina Ćurića,¹ Đorđa Pejanovića,²

¹ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1986.

² Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941 godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.

Mitra Papića,³ Vojislava Bogićevića,⁴ Ismeta Kasumovića,⁵ Salke Špage,⁶ Vlade Pandžića⁷ i drugih, a jedno od prvih istraživanja koje će nam ponuditi uvid u status maternjeg jezika u školstvu Bosanskog vilajeta jeste autor-ski tekst “Odgoj i nastava. Povijest naše početne vjerske nastave” Hamdije Mulića, objavljen u časopisu Biser iz 1918. (broj 11. i 12.), gdje će nakon kazivanja o bosanskim autorima koji su u staro vrijeme pisali arebicom, Mulić⁸ navesti sljedeće: “Istom poslije i »ex katedra« (na dersu) počelo se propovijedati načelo, da treba učiti na našem »bosanskom jeziku«, a pisati

³ Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1982. te: Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1978.

⁴ Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463–1818)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965.

⁵ Ismet Kasumović, “Ruždije – prve niže gimnazije u Bosni i Hercegovini”, *Kabes, časopis za duhovnu i nacionalnu afirmaciju*, br. 6, god. II, Mostar, 1996., 70-71. Također i: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.

⁶ Salko Špago, *Ideje vodilje bosanskohercegovačkog školstva od XV do XIX stoljeća*, Nastavnički fakultet Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, Mostar, 2004.

⁷ Vlado Pandžić, *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, Mostar, 2006.

⁸ Hamdija Mulić se često i dugo javljao u našoj periodici pišući o odgoju i obrazovanju, a napisao je i nekoliko autorskih posebnih izdanja u okviru ove teme. Posebno je prepoznatljiva njegova arebička knjiga štampana u Islamskoj dioničkoj štampariji 1914. pod naslovom: *Za reformu naše nastave*. Također, isti autor u studiji *Metodika vjerske nastave (nauka o predavanju pojedinih nastavnih predmeta u mektebu)*, Sarajevo, 1941. navodi da je prve vjerske knjige na našem jeziku napisao Hadži Muhamed Razi Turković (1140–1191. H.G. / 1722–1786 g.), i to knjige “Šuruti islam” i “Namazluk”, navodeći da je isti autor poznat po pjesmi didaktičkog sadržaja za djecu “Čujte, djeco, svikoli” – pa će biti da je riječ o alhamijado pjesniku Muhamedu Velihodžiću Raziju (osim imena i ove pjesme, poklapaju se i navedene godine života Velihodžića i Turkovića. Za Muhameda Velihodžića M. Huković u tekstu *Napori za uvođenje narodnog jezika u početne vjerske škole muslimana* navodi da je Razi “prvi od muslimanskih intelektualaca postavio (je) zahtjev da se nastava vjeronauke u mektebima izvodi isključivo na narodnom jeziku, umjesto djelimično i na turskom i arapskom jeziku” (up. M. Huković, *Napori za uvođenje...*, 242). Ovdje, naravno, dodatno valja uzeti u obzir i pisanja Abdulvehaba Ilhamije, Ahmeda Karahodže i drugih, bez obzira na to što je npr. Ilhamijin *Ilmihal* rukopisni, što su slični Karahodžini *Namazluci*, itd. Za nas su i rukopisne knjige jednako važne u pogledu njihovog mjesta i značaja u ukupnoj našoj historiografiji.

arapskim harfovima.”⁹ nakon čega se u istom tekstu prelazi na kazivanje o narodnim prosvjetiteljima Omeru ef. Humi i Mustafi ef. Rakimu.¹⁰

Hamdija Mulić navodi da je Omer Humo “javno propovijedao, **da treba učiti na našem materinskom jeziku**, a pisati kitabe arapskim harfovima” (istakao J. H.),¹¹ zato što djeca koju je do tada učio uglavnom napamet uče turske riječi, bez razumijevanja.

Sl.1. Početak djela *Sehletul-vusul* Omera ef. Hume¹²

⁹ Hamdija Mulić, “Odgoj i nastava. Povijest naše početne vjerske nastave”, *Časopis Biser*, br. 11-12, Mostar, 1918, 179.

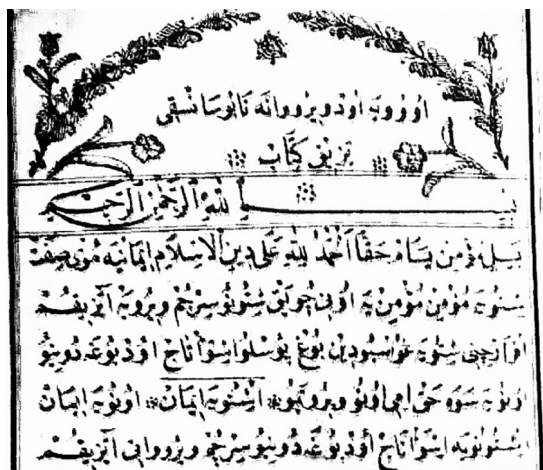
¹⁰ Za Mustafu ef. Rakima važi činjenica da mu se pripisuje autorstvo djela Mehmeda Zaima Agića, koje je Mustafa Rakim samo prepisao. Zagonetna je podudarnost imena s poznatim turskim kaligrafom M. Rakimom (1757–1826). Možda nije isključeno da se radi i o pseudonimu.

¹¹ H. Mulić, “Odgoj i nastava...”, 179.

¹² U tri reda u naslovu stoji *Haza kitabi sehletul-vusul bi lisani bosnevi* (Ovo je kitab *Sehletul-vusul* na bosanskom jeziku). Detaljnije o Huminom ilmihalu vidjeti kod Munir Drkić, Alen, Kalajdzija, *Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010. Izvor ove stranice preuzeli smo od Fatima, Žutić, “Knjige štampane na bosanskom jeziku arapskim pismom”, 39th Annual Conference MELCom International, Cambridge, 2017. Dostupno na internetskom izvoru: https://www.melcominternational.org/wpcontent/content/past_conf/2017/2017_papers/Zutic_MI_2017.pdf (pristup: April 2022.), i za ovu priliku minimalno vizuelno pročistili fotografiju.

Zatim se o Mustafi Rakimu kaže: “Savremenik Omer ef. Hume u Krajini življaše takogjer napredan narodni hodža Mustafa Rakim ef. **I on propovijedaše, da treba učiti na svom materinskom jeziku** i napisa u to ime vrlo lijep kitab za djecu »Muminluci« na »bosanski« arapskim harfovima” (istakao J. H.).¹³ Zanimljivo je da su se “Muminluci” do sada pojavljivali pod naslovom “Ovo je od virovanja kitab na bosanski jezik”.¹⁴ Posebno je važno reći da je Omer Humo štampao u Carigradu svoj ilmihal 1865. godine, a da je Mustafa Rakim (kao stanovnik medrese Valide Sultanije u Carigradu), kako to potvrđuje i Srđan Janković, tri godine poslije (tačnije, godine 1868. godine) zapravo prepisao (a ne napisao) djelo čiji je autor “Hadži Ali-Riza agin sin, Mehmed Zaim, Bosna-Brodli (Agić?).”¹⁵

Također, E. Solak navodi: “Mehmed Zaim-ef. Agić iz Bosanskog Broda 1868. godine u Istanbulu štampa knjigu arebicom na bosanskom jeziku *Od virovanja kitab*.”¹⁶

Sl. 2. Početak djela Zaima Agića *Ovo (je) od virovanja na bosanski jezik kitab*¹⁷

¹³ H. Mulić, “Odgoj i nastava, 179.

¹⁴ Srđan Janković “Ko je autor prvog našeg štampanog alhamijado teksta?”, *Književni jezik*, 17/4, Sarajevo, 1988., 194. (Tačnije, s nešto drukčijim redom riječi.)

¹⁵ S. Janković “Ko je autor..., 194.

¹⁶ Edina Solak, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. 20, Sarajevo, 2014., 89.

¹⁷ Ovdje je dat naslov *Ovo od virovanja na bosanski jezik kitab*. Zadnja riječ u naslovu, u prvom redu (lijevo): *bosanski*; prva riječ u drugom redu (desno): *jezik*. Dakle, bit će da

Isto tako, Hajrudin Ćurić potvrđuje da je prvi udžbenik vjeronauke na našem jeziku (objavljen/napisan u Bosni, a umnožen u Carigradu) spomenuti udžbenik Mehmeda Zaima ef. Agića, navodeći još i to da: “Pred kraj turske vladavine počelo se raditi na tome da se svjetovne pa i vjerske knjige bosanskohercegovačkih Muslimana pišu i štampaju na narodnom, ‘bosanskom’ jeziku, kako su ga oni nazivali, ‘jer je to bio i zvanični naziv’.”¹⁸ Mogla bi se javiti dilema jesu li “Muminluci” kao jedna od prvih štampanih muslimanskih knjiga na bosanskom jeziku (1868.) izvorni ili narodni naziv za “Od virovanja kitab”, ili je zapravo obrnuto, mada se direktnim uvidom u rukopis ova dilema poništava. Također, jako je važno ovdje već konstatovati da se sredinom devetnaestog vijeka (što korespondira s početkom uspostave Bosanskog vilajeta) javljaju neki naši značajni autori koji preko svojih izdanja na maternjem jeziku direktno i indirektno ukazuju na značaj i važnost bosanskog jezika u vjerskoj i svjetovnoj pouci toga vremena (što se ne protivi činjenici da je takvih aktivnosti bilo i dosta ranije, već s početka XIX stoljeća).

Zanimljivo je da se sam Topal Osman-paša već na prvoj sjednici Vilajetske skupštine osvrnuo na pitanje obrazovanja:

Bosna je 1865. dobila carskim fermanom ustavni zakon. Po tome zakonu Bosna i Hercegovina koje su dotle bile administrativno odvojene,¹⁹ udružene su u jedno upravno područje pod imenom vilajet, na čelu sa guvernerom – valijom. Na prvoj vilajetskoj skupštini, valija Topal Osman-paša, dotakao se i škola: ‘**prijeke je potreba**, rekao je, **da narod uči čitati i pisati** i da se tako razgoni neznanje koje ga je obuzelo’. (istakao J. H.)²⁰

je ipak izraz *Muminluci* poslužio kao alternativni naziv. Faksimil prve stranice dostupan je kod Fatima, Žutić, “Knjige štampane na bosanskom jeziku arapskim pismom”, 39th Annual Conference MELCom International, Cambridge, 2017. Dostupno na internetskom izvoru: https://www.melcominternational.org/wpcontent/content/past_conf/2017/2017_papers/Zutic_MI_2017.pdf (pristup: April 2022.).

¹⁸ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 42.

¹⁹ Naravno, riječ je također o ranijoj kratkotrajnoj odvojenosti Hercegovačkog sandžaka o okviru Bosanskog pašaluka.

²⁰ Prema H. Kreševljakoviću i izvještajima Vilajetske skupštine, u: Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka*, 13.

Inače, “osnovno obrazovanje u osmanskome obrazovnom sistemu od 1824. godine otpočinjalo je sa sibjan-mektebima koje su pohađala muslimanska djeca”,²¹ da bi se poslije uvodile i reforme nastave ili su se otvarale nove vrste škola, pa je tako već “od 1857. godine zvanično odobreno otvaranje osnovnih škola za sve konfesije u Bosni.”²² Ubrzo su otvorene i druge vrste škola, kao što su prve službene svjetovne srednje škole kod nas.

Jedan dokument iz istanbulskog osmanskog Arhiva pod šifrom “BOA. TŞRBNM. 12-13” govori o tome da je, što se osmanske administracije tiče, u školama Bosni bio bosanski kao maternji jezik, a dokumentu se navode sve tri naše konfesije. Tako se na osnovu navedenog dokumenta “BOA. TŞRBNM. 12-13” vidi da se već u januaru 1864. godine (25. redžeba 1280. h. g. kako je dokument datiran) govori o praćenju rada mekteba, a naročito ruždija u Sarajevu, gdje ima do 100 učenika, pa da se uvidjela potreba da se za ovu ruždiju ulaže više nego za one u Hercegovini. Također, navodi se da u Sarajevu postoji i *Idadija škola* u kojoj ima čak 120 učenika, gdje učenici budu na nastavi do podne, a poslije podne se razidu po svojim dućanima. Zanimljivo je da se pored muslimana, navode i “hrišćanska” i “latinska” djeca koja pohađaju škole. Kako u dokumentu stoji, situacija sa hrišćanskim školama je slična kao sa ruždijama, što se tiče ispita i broja učenika, samo što su hrišćani uspjeli otvoriti i jednu školu za djevojke od 6 i 7 do 10 i 11 godina. Iako su “Latini” raspoloženi da pohađaju ruždije, s obzirom na to da uglavnom stanuju van grada, njihov broj je oko 20 do 30 učenika. Navedeno je i to da su nemuslimanske djevojačke škole uspješne do te mjere da i muslimanke pohađaju te škole, do sad su ih 3 upisane, i ova okolnost je izazvala razne reakcije u društvu. Stoga se tražilo da se otvori škola i za muslimansku žensku djecu koja će biti u skladu s islamskim vrijednostima i idealima.²³

²¹ E. Solak, *Rasprave o jeziku*, 63.

²² Ibid.

²³ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. TŞRBNM. 12-13. Dokument i sažetak prijevoda ustupila mi je Amina Lila (MA), doktorant na Univerzitetu u Istanbulu, arabista i turkolog, kojoj upućujem svesrdačne zahvale.

Z. Gölen²⁴ obrađuje dokument “B.O.A., A.MKT.MHM., nr: 292/64” koji se, govoreći na sličan način, tematski nadopunjuje s našim dokumentom, a što je već na našem jeziku ranije prenijela i opisala E. Solak: “Kada je Ahmed Dževdet-paša početkom 1864. godin završio kontrolu obrazovanja u Hercegovini, na ulazu u Sarajevo, kako bilježi u svojim dopisima Vladi, dočekala su ga muslimanska i hrišćanska djeca, dok je jedna “hrišćanska djevojčica” otpočela govor, hvaleći sultana Abdulaziza.”²⁵

Direktnije, u dokumentu BOA. TŞRBNM. 12-13 za ovaj slučaj se navodi sljedeće:

Obje hrišćanske škole za djevojke se pridržavaju toga da se predaje nutuk (govor i obraćanje sultana) i razne dove za slavu sultana, koje su prevedene na **bosanski jezik**. Kada sam stigao u Sarajevo lično sam (Ahmed Dževdet-paša, op. a.) slušao jedanaestogodišnju učenicu imenom Branka Đogić,²⁶ koja je citirala nutuk i napisala ga na oba jezika. Jedan prevod ovih dova na **bosanskom jeziku** šaljem zajedno sa ovim izvještajem. Sa ovim zajedno šaljem i fotografiju jedne od pet učenica koje su bile fotografisane. (istakao J. H.)²⁷

Iz prethodnog se shvata da je spomenuta jedanaestogodišnja djevojčica čitala i pisala, te recitovala na turskom i bosanskom jeziku, a posebno je interesantno da se spominje i fotografija jedne od djevojčica. Originalni rukopis djevojčice i fotografija, nažalost, nisu dostupni u sačuvanoj arhivskoj građi.

Što se mekteba kao škola tiče, u ovim školama su se u početku učili sljedeći predmeti: “abeceda (elifba), Kur’an, ilmihal (vjeronauka), pisanje i matematika od četiri osnovne operacije”²⁸, da bi od 1868. bili pridodati “sljedeći predmeti: pravopis (za nastavu pravopisa uglavnom su se kori-

²⁴ Zafer Gölen, “Tanzimat Doneminde Bosna Hersek’te Eğitim”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52–53/2002–2003, Sarajevo, 2004.

²⁵ E. Solak, *Rasprave o jeziku*, 64.

²⁶ Može se čitati i kao *Ivanka Đurgica*, *Jovanka Kogica*, ili neka treća varijacija. U dokumentu BOA. TŞRBNM. 12-13 se pored Branke (odnosno Ivanke ili Jovake) navodi ime i prezime i druge djevojčice kao učenice, prezimena *Rajković* i nejasnog imena, najprije možda kao *Zlatka Rajković*, a moguće u čitanju pored *Zlatka* i kao *Jovanka* ili *Jelenka*. (Zahvaljujem se E. Solak, A. Kadriću i A. Lili na konsultacijama.)

²⁷ BOA. TŞRBNM. 12-13.

²⁸ E. Solak, *Rasprave o jeziku*, 63.

stile elifnice bosanskih autora, koje su vremenom doživljavale različite izmjene, odnosno grafopisne reforme), korisne nauke (ma'limat-i nafi'a), geografija i aritmetika".²⁹ Prve svjetovne srednje škole u osmanskoj administraciji Bosanskog vilajeta bile su tzv. *ruždije*. "Prve ruždije u Bosni i Hercegovini osnovane su početkom šezdesetih godina devetnaestog stoljeća, tačnije 1862. godine"³⁰ kada su osnovane sarajevska, travnička i banjalučka ruždija, a nastava je trajala četiri godine.

Po osmanskome školskom zakonu iz 1869., što je *Zakon o općoj nastavi* koristit će se i maternji jezik sredine u osnovnim školama, naročito u pogledu pravila da će "nemuslimanska omladina (će) pohađati religijsku nastavu prema njihovoj konfesiji, i to prema odredbama njihovih vjerskih ustanova",³¹ odnosno da će se vjeronauka i "Pisanje u teku" nemuslimanskoj djeci predavati "na njihovom maternjem jeziku"³², tj. da će se u nižim srednjim školama (ruždijama) osim ostalih predmeta predavati i "jezik koji se najviše govori na području gdje se nalazi ruždija".³³ Također, važno je da će neki predmeti (naročito religijski) u (ruždijama) "bit će predavani na jeziku na kojem stanovništvo u tom mjestu govori"³⁴, dok je postojalo i pravilo da se "u nemuslimanskim ruždijama (se) umjesto arapske i perzijske gramatike predaje gramatika maternjeg jezika".³⁵ Važno je istaći da su ovo opća pravila, a da su npr. u Bosni ruždije skupa s muslimanima završavali i nemuslimani: "Među učenicima bilo je i pripadnika drugih vjeroispovijesti: katolika, pravoslavnih i židova (jevreja, op.a.)".³⁶ Tako se zna da su među onima koji su završili Sarajevsku ruždiju bili pravoslavci Aleksa Popović Sarajlija i Todo Kreštalica, ili jevreji Isak ef. Salom, Javer ef. Baruh, itd.³⁷ Također, za mostarsku ruždiju se navodi da su je pored

²⁹ Ibid.

³⁰ I. Kasumović, "Ruždije...", 71.

³¹ S. Špago, *Ideje vodilje*, 150.

³² Ibid.

³³ Ibid, 154.

³⁴ Ibid, 155.

³⁵ Ibid.

³⁶ I. Kasumović, "Ruždije...", 71.

³⁷ Ibid.

Omer ef. i Jusuf ef. kao vrijednih učenika, završili i neki učenici katoličke vjere: “Među prvim upisali su se u ovu školu: Šćepo Zadro, Marko Bokšić, Marko Butigan, Pero Smoljan, Ivan Vlaho itd. Neki su primljeni u državnu službu, dok su drugi nastavili školovanje u Carigradu”.³⁸ Bitno je istaći da po dostupnom popisu predmeta u ruždijama, H. Ćurić (1986) ne navodi podatke o maternjem jeziku (osim što je izvjesni Izet ef. u sarajevskoj ruždiji predavao “pisanje”³⁹, dok potvrđuje da su osim muslimana ruždije pohađali i jevreji, katolici i pravoslavci; a neki su se posebno istakli: Javier ef. Baruh je kao svršeni sarajevske ruždije kasnije “poslan kao bosanski poslanik u carigradski parlament”, a Ziver ef. Salom je nakon završetka ruždije “zauzimao mjesto okružnika u Damasku”.⁴⁰

Također, ovdje važno istaći da po nekoliko dostupnih izvora za uvid u školskim svjedodžbama izdatim za ruždije, ipak nismo mogli pronaći maternji jezik na popisu ocijenjenih predmeta,⁴¹ što se ne može reći za druge vrste srednjih škola u kojima direktno nalazimo bosanski jezik na popisu predmeta na završnom ispitu i u školskim svjedodžbama.

Tako već i u vrijeme samih početaka Vilajetske vlasti ipak možemo registrovati službeni bosanski jezik u Bosanskom vilajetu, naročito kao službeni jezik zvaničnih glasila i listova ali i službeni maternji jezik u školstvu, široj državnoj administraciji, i sl.⁴²

U osmanskoj arhivskoj dokumentaciji su dostupni izvori o tome kako se zvanično u administrativnom smislu za Bosnu i Bošnjake koristi upravo

³⁸ Prema S. Traljiću, u: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 148. Ćurić također ističe da su sarajevsku ruždiju pohađali također i katolici, a mostarsku također i pravoslavci, ali nije našao popis imena.

³⁹ Up. H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 143.

⁴⁰ Ibid, 144.

⁴¹ Usporedi: Fatma Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021. URL: <https://hdl.handle.net/11352/3298> (Pristup: 20. 4. 2022.)

⁴² Up. E. Solak, *Rasprave o jeziku*, 60. Također, o bosanskom jeziku u osmansko doba vidjeti još i kod: Alen Kalajdžija, “Počeci službene upotrebe bosanskoga jezika”, *Književni jezik*, 27/1-2, Sarajevo, 2016., 33-55, odnosno kod: Jasmin Hodžić, *Bosanski jezik: Statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Simurg media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.

bosanski jezik, npr. kod postavljanja službenih prevodilaca ili o troškovima prevođenja s bosanskog ili na bosanski, zatim kod imenovanja namjesnika koji znaju bosanski jezik, i slično. Za list *Bosna* kao službeno vladino glasilo važi već od pokretanja (1866.) da će izlaziti “na turskom i bosanskom jeziku”⁴³, a takvi su i *Sarajevski cvjetnik*, *Neretva*, i sl. U rubrici dnevnih vijesti u pojedinim časopisima (u domaćoj periodici) nalazimo podatke i o jeziku i školstvu. Tako je sredinom aprila 1866. u časopisu *Bosanski vjestnik* objavljena vijest:

“Juče je u prisustvu Njegove Preuzvišenosti Vezira i drugih vilajetskih visokih činovnika i nekih članova velikog medžlisa bio ispit nekih mladića, koji su ne davno sami dobrovoljno ustanovili slušanje onih nauka, koje su im nužne, a to su: Francuski, arapski, persijski i **bosanski jezik** kao i **čitanje i pisanje na istim** (istakao J. H.); krasnopolis turski, zemljopis i matematika. Uspjeh su prema kratkoći vremena vrlo veliki pokazali.”⁴⁴

Slično, podaci pokazuju da je na dan 14. decembra 1868. godine (28. šabana 1285. h. g.) obavljen prvi završni ispit u jednoj sarajevskoj državnoj administrativno-pravnoj školi za školovanje činovničkog kadra, odnosno, za obuku državnih službenika u Bosanskom vilajetu.⁴⁵ Naime, u službenom vilajetskom glasilu “Bosna” 21. decembra 1868. objavljen je jedan obrazac školskog svjedočanstva iz ove škole, štampanog u Vilajetskog štampariji. Na završnom školskom ispitu učenici su polagali sljedeće predmete: perzijski jezik, historiju, stilistiku, zemljopis i račun, a **kod “ispitatelja Rašida”** kao pomoćnika valije bosanskog, navedeni učenici polagali su **ispit iz bosanskog jezika** (istakao J. H.).⁴⁶

⁴³ E. Solak, *Rasprave o jeziku*, 80.

⁴⁴ Bosanski vjestnik 14. 4. 1866. (dostupno u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu)

⁴⁵ Up. H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 157.

⁴⁶ Bosna, 21. decembar 1868. (dostupno u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu).

Naričito je važno da je, kako navodi Ćurić, ova škola imala i svoju zvaničnu Uredbu, po kojoj su dati neki osnovni podaci iz školskih normativa i standarda, pa se: “U uredbi (se) naglašava dužnost učenika da uče ‘bosanski’ jezik kao ‘redovno propisani predmet’”⁵¹. U školi je, kako je naveo kasnije i S. Špago bilo predviđeno da se predaje i francuski jezik, ali H. Ćurić navodi da tek u proljeće 1869. nalazi vijesti o imenovanju učitelja francuskog jezika u ovoj školi (1. maja 1869.), i da je francuski možda bio i neobavezan predmet. Značajno je istaći da se po podacima iz školske svjedodžbe vidi da je na školskom završnom ispitu za bosanski jezik bio zadužen “ispitatelj Rašid” (kako smo već naveli), mada Ćurić navodi da je predavač bosanskog jezika u početku rada ove škole bio “Miloš ef.”, za kojeg misli da je poznati novinar Miloš Mandić.⁵²

Dakle, i prije zakonskih odredaba o upotrebi drugih (neorijentalnih) maternjih jezika u osmanskome školstvu, ovdje smo dali podatke o zvanično prisutnom bosanskom jeziku u osnovnim i srednjim školama za vrijeme osmanske uprave.

Školstvo i jezik pravoslavaca i katolika u Bosanskom vilajetu

Vrijeme prije zvanične uspostave Bosanskog vilajeta prepoznatljivo je po izvorima o bosanskom jezičkom identitetu, i kod katolika i kod pravoslavaca u Bosni. Ivan Frano Jukić u svojoj poznatoj knjizi iz 1851. naslovljenoj kao “Zemljopis i poviestnica Bosne” i štampanoj kod Ljudevita Gaja u Zagrebu, pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak navodi da je “u Bosni (je) jedan narod”, kojeg on posmatra kao “Slavjanski” (slavenski), pa kaže da su “Bošnjaci ogranak ovog velikog stabla”⁵³ i da spadaju u jedno južnoslavensko pleme tog velikog slavenskog evropskog naroda. Odmah potom

⁵¹ Ibid, 156.

⁵² Ibid. Također, bio je i službeni urednik vilajetskih glasila na bosanskom jeziku (up. Edina Solak, *Rasprave o jeziku...*).

⁵³ Slavoljub Bošnjak (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Brzotisa narodne tiskarnice Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851., 13.

na istom mjestu direktno spominje i jezik, odnosno, “nariečje koje se u Bosni govori”, za koje tvrdi da je “najčistije” i da su njegovu izvrsnost prepoznali i drugi učenici ljudi.⁵⁴ Posebno je važno da bosanski jezik Jukić dalje pretpostavlja turskom, konstatujući da (je): “Bosna jedina je turska država, koja je čista ostala sasvim od turskog jezika, kako po selima tako i po varošima, **drugi se jezik osim bosanskog ne govori**” (istakao J. H.).⁵⁵

Pored nekoliko dostupnih domaćih udžbenika, u katoličkim, slično kao i u pravoslavnim školama, korištene su u praksi udžbenici i knjige koje su dobavljane iz Hrvatske odnosno iz Srbije. Interesantno je istaći podatak da su u katoličkim školama, za razliku od primjera pravoslavnih škola, imali veću ili otvoreniju svijest i o domaćem jezičkom i nacionalnom identitetu, pa se službeno zastupalo i ujednačavanje hrvatskih udžbenika domaćem jezičkom izrazu. Bošnjački nacionalni i bosanski jezički identitet nije bilo stran bosanskim katolicima ni u njihovim zvaničnim istupima, čemu je sigurno dala doprinos posebno djelatnost bosanskih franjevacu odnosno službena podrška crkve (a hrvatski jezički identitet se pojavljuje samo sporadično), dok su bosanski pravoslavci morali u sukobu s fanariotskim svećenicima tražiti prava za vlastiti kulturni i jezički identitet već unutar pravoslavne crkve. Uzrok rane neposvećenosti pravoslavnog stanovništva domaćem jezičkom identitetu može biti i fanariotskom prezanju prema bogoslužjenju na narodnom jeziku, što se očitovalo i u suzbijanju nacionalnih interesa u pravoslavnim školama u Bosni.

“Fanarioti su (...) predstavljali veću smetnju za škole nego što je bio i turski režim”⁵⁶, što se vidi i iz sljedećeg: “Još se pamti neki grčki učitelj zvani Ježina, koji je u školi učio djecu grčki i **izbacio bi srpski jezik** (istakao J. H.) i koji je tu u Sarajevu učiteljevaio od 1836. do 1838. godine.”⁵⁷

Zanimljivo je da se osmanska vlast Bosanskog vilajeta predstavljala tolerantnom prema vjerskim slobodama, ali ipak i nemilosrdnom prema propagiranju nacionalnih (nacionalističkih) ideja, pa Mitar Papić navodi:

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid, 16.

⁵⁶ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 17.

⁵⁷ Ibid, 16.

Turcima nije i **ne bi smetala škola u kojoj se uče pravoslavne molitve, psaltiri i časlovc, ali su bili nemilosrdni kada su se tamo javljale nacionalne ideje**, a posebno **kada se radilo o nastavnim sadržajima** (istakao J. H.) ili bilo kakvim drugim oblicima rada u kojima se naslućivalo pitanje nacionalnog oslobođenja. A pošto se u srpskim školama u to vrijeme o tome radilo, one su bile vrlo često na udaru režima.⁵⁸

S druge strane, u vrijeme nacionalnog buđenja, bosanski pravoslavci jesu posezali za izrazitim propagiranjem nacionalnih ideja koje su stizale iz Srbije, što je prirodno dočekivano s osudom i kod domaćih osmanskih i kasnije austrougarskih vlasti.

No, imamo i u primjeru vezivanja pravoslavnog bosanskog školstva za srbijansko školstvo i udžbenike također zabilježenu referencu o bošnjačkom/bosanskom identitetu naših pravoslavaca, pa tako Vuk Karadžić za pravoslavce iz Bosne koji u Srbiji po ondašnjoj praksi nabavljaju udžbenike za svoje škole u Bosni, ipak ističe njihov bošnjački (bosanski) identitet (kako god ga mi shvatali ili tumačili):

U Vukovoj prepisci sačuvana je bilješka iz koje se vidi kako su ponekad nabavljane knjige iz Beograda za Bosnu: 'Dosta puta tresi se da Bošnjaci dođu vamo i traže školske knjige, pa ne znaju kazati kakve im od ovi trebaju, nego u dućan došavši zaištu knjige školske, kako znate da su za nas, jer mi ne znamo, a i naši učitelji koje su dobre i koje treba za djecu nabaviti'.⁵⁹

Također, uz svojevrсно očuvani bosanski (bošnjački) identitet naših pravoslavaca u Bosanskom vilajetu ili ranije, direktno se pojavljuje i predmet *Bosanski jezik* u pravoslavnim bosanskim školama ili predmet *Gramatika bosanskog jezika*, što je provjerljivo po utvrđenim zvaničnim dostupnim izvorima, a što nije nepoznato ni srpskim istraživačima, npr. M. Papiću i V. Bogićeviću.

Drugi sličan primjer previranja oko identiteta nemuslimana u Bosanskom vilajetu i otvorena odbrana bošnjaštva i kod bosanskih nemuslimana je primjer fra Antuna Kneževića (1834–1889), koji se, interesantno,

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 73.

osvrće i na bošnjaštvo i bosanski jezik kod Srba, ali i pokazuje kako se taj identitet praktično mijenjao, po jednom svom podužem kazivanju:

Prije tridesetak godina dodje iz Zadra u Sarajevo moj prijatelj Teofil Petranović da uredi Sarajevsku Hristjansku Učionicu, te iz uzroka koje svi dobro znademo, poče u Učionici učiti kako je „Ćirilica“, tobože Srbsko pismo; kako su tim Srbskim pismom pisane sve crkvene knjige kojim se u crkvi služe Hristjani bosanski kao što se služe jednakim knjigama i Srbi u Srbiji, te zato da se bosanski Hristjani po crkvi Srbi zvati moraju. - Malo posli doleti u Bajnuluku zloglasni Pelagić, te po istom napatku, i on učini sličan nauk odjeknuti niz Krajinu. Svi se Bošnjaci u čudu snadjoše na taj prije nečuveni nauk; pače sama Vlada turska poče zazivati, pa i groziti se tom novom nauku, i njegovim sljedbenicim, osobito Vezir Asim - Paša; nu odbijalo se da se Hristjani tako zovu samo u crkvenom smislu, a nikako po narodu. Sami učeni Ruski Konsul u Sarajevu Hilferding morao je čitave članke o toj stvari i u novinama, i u svojoj povjesti pisati, da Hristjane obrani. Nego dok Austro-Ugarska u Bosnu unidje, još više podgovoreni, naši Hristjani iztakoše, kako su oni i po narodu pravcati Srbi, te iztakoše Srbske zastave, a jezik bosanski prozvaše Srbskim. Ovako dakle jedan dio Bošnjakah izdade, i upropasti svoj mili narod, i svoju slavnu narodnost za volju bratje Srbah, od kojih malu, ol nikakvu korist nedobiše!⁶⁰

A. Knežević je, prije svega, istakao i to da: “Blizu četrnajest je vjekovah, kako se je ova zemlja zvala Bosna, njezini stanovnici Bošnjaci, a njihov jezik bosanski.”⁶¹

Kako smo vidjeli, prethodno su spomenute i neke propagandne aktivnosti na polju širenja nacionalnih ideja kroz školstvo. Inače, ovo je bila uobičajena pojava i u osmansko i u austrougarsko doba.

Tako u osmansko doba poznate aktivnosti srpske nacionalne propagande koje je vodio B. Petranović nisu ostale nezapažene. “Kod turskih vlasti bio je naročito ozloglašen učitelj srpske škole u Sarajevu Bogoljub (Teofilo) Petranović koji na toj školi radi od 1863.”⁶² Također, sličnim povodom se navodi i sljedeće: “Kad je 1866. osnovana u Novom Sadu

⁶⁰ Varica (elektronska verzija) registarski broj spisa u arhivi Franjevačkog samostana ”Sv. Luke” u Jajcu: A.a. Samostana Jajce. 277/8-10. (Citat je dat prema izvorniku, bez ispravki...)

⁶¹ Ibid.

⁶² V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 15.

organizacija ‘Ujedinjene omladine srpske’, pristupio joj je uz veći broj bosanskih omladinaca i Petranović. Topal Osman-paša imao je 1867. g. neki spisak sumnjivih lica, smatrajući organizaciju bosanske omladine ‘bosanskom heterijom’ (prema V. Ćoroviću). U ovo doba ističu se sličnim nacionalnim radom i učitelji srpskih škola Nikola Kašiković, Vaso Pelagić, Savo Kosanović i dr.⁶³

U jednom od enickopedijskih zapisa o Topal Osman-paši⁶⁴ stoji da (je); “Različitim mjerama sprječavao je širenje velikosrpske ideologije među bosanskohercegovačkim Srbima (protjerivanje V. Pelagića iz Bosne) i utvrđivao osmansko-srpsku granicu na Drini.”

S druge strane, konstatovano je i sljedeće:

Od dolaska Topal Osman-paše na čelo bosanskog vilajeta, počelo se zaista nešto raditi na prosvjetnom polju. U aprilu 1866. otvorena je u Sarajevu Vilajetska štamparija, gdje je štampano nekoliko udžbenika **namijenjenih pravoslavnim i katoličkim osnovnim školama**. Udžbenici su **lišeni članaka nacionalnog karaktera** i podešeni prema interesima režima. (istakao J. H.)⁶⁵

Izrazitu tendenciju problematičnih sadržaja u srpskim udžbenicima, što je bila praksa i u austrougarsko doba, spominje i M. Papić: “Kada je riječ o zabranjivanju udžbenika treba reći da je bilo i u čitankama i u pojedinim udžbenicima, naročito udžbenicima istorije i geografije, **izazivačkih**

⁶³ Ibid.

Kako prenosi i Julijan Jelinić, djelovalo je kod nas i Sarajevsko društvo za proširenje srpskoga imena i srpske misli: “Srpske agitacije u Bosni 1862. Dotjeraju dotle, da se u Sarajevu pod predsjedanjem popa Teofila petranović rodod iz Drniša osnuje društvo za iskorjenjivanje posprdnih i nekadanjih službenih grčkoistočnih imena: ‘hrkać’, ‘vlah’, ‘rišćanin’, ‘rumi’, te proširene srpskoga imena. U ovo društvo stupe: Gjuro Rajković iz Dubrovnika, Nikola Pavlović, Anton Jeftanović, Vaso Hadži-Ristić i Risto-Hadži Ristić. Društvo se brzo pokaza u pravome svome svijetlu. Ono ppčne propagirati misao o skoroj propasti osmanlijske vlade, o srpskoj budućnosti u Bosni kao i o obnvi Dušanova carstva, radi čega ga Osman-paša raspusti te Petranovića, Pavlovića i Vasu Hadži-Ristića iz Bosne protjera.” (up. Julijan Jelinić, *Kultura i bosanski franjevci*, Svjetlost, Sarajevo, 1915., 186-187.)

⁶⁴ Topal, Osman-paša. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 11. 10. 2021 <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61769>>.

⁶⁵ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 13.

tekstova sa naglašenim nacionalističkim pretenzijama. (istakao J. H.) I srpski listovi, koji su ustajali u odbranu ovih udžbenika, često su izlazili iz okvira nacionalnoodbrambenih stavova i prelazili ponekad i na otvorene šovinističke pozicije.⁶⁶

Od ovih tendencija je u svoje vrijeme odudarala Staka Skenderova kao veliki pravoslavni i ženski prosvjetitelj i osnivač škole⁶⁷ u koju je svoju djecu slao i sam Šerif Topal Osman-paša.⁶⁸ Za Staku Skenderovu (koja, kao izuzetak, potvrđuje ranije ukazano pravilo) se navodi: “Staka nije, očigledno, bila zadojena idejama koje je propovijedao u to doba Vaso Pelagić, kao što nije bila obuzeta ni nacionalnim idejama, koje u njeno vrijeme snažno prodiru iz Srbije.”⁶⁹

Posebno je važno uputiti i na sljedeće: “Sačuvan je i jedan izvještaj i iz koga se vidi da su srpske škole slale nastavni plan na odobrenje turskim vlastima, i po tome što se iz njega vidi plan za sva četiri razreda škole u godini 1858”.⁷⁰ Naime, Risto Šušnjuč je u Narodnoj (nacionalnoj) i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine ostavio nekoliko svojih sveski u rukopisu pod naslovom *Građa za istoriju srpskih škola za turskog vremena*⁷¹, a u svesci IV, na stranici 5 i 6 navodi podatak o nastavnom planu i programu iz 1858. godine u jednoj osnovnoj srpskoj školi u Sarajevu, u kojem je među ostalim za III razred predviđen predmet *Bosanski jezik*, a za IV razred *Gramatika bosanskog jezika*. M. Papić izdvaja poseban komentar na bosanski jezik u srpskim školama: “Ovdje nalazimo prvi put termin ‘bosanski jezik’, koji će se i kasnije ponekada javiti. Ovim imenom

⁶⁶ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 152. Treba reći da su i austrougarske vlasti procijenile sadržaje srpskih udžbenika kao izrazito štetnim pa su tim tragom oduzimani i zabranjivani udžbenici i u austrougarsko doba. Slično, udžbenici sa strane su ocjenjivani nepoželjnim i težilo se domaćim udžbenicima odobrenim od domaćih vlasti.

⁶⁷ Staka je 1858. osnovala žensku školu u Sarajevu.

⁶⁸ Materijalno je pomagao ovu školu i slao u nju svoju žensku djecu (v. Mitar Papić, *Istorija srpskih škola*, 89). Program Djevojačke škole Stake Skenderove iščitava se iz jednog svečanog ispita iz 1870: račun, časlovac, psaltir, štica, crtanje, staroslavenski jezik i ručni rad (istakao J. H.) (v. Mitar Papić, *Istorija srpskih škola*, 90).

⁶⁹ Up. M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 92.

⁷⁰ Ibid, 16.

⁷¹ Ibid, 17.

se naziva narodni jezik samo u onim slučajevima kada se škola pojavljuje pred turskim vlastima, po čemu bi se moglo pretpostaviti **da je naziv srpski jezik bio nepoželjan** (istakao J. H.). Ovo se može tim prije pretpostaviti jer se radi upravo o vremenu u kome turski režim budnim okom prati sve što bi imalo bilo kakav nacionalni prizvuk”.⁷²

Bogićević također već prije ostalih prenosi podatke o usklađivanju nastavnog plana u srpskim školama sa zahtjevima tadašnjih (osmanskih) vlasti, navodeći i direktan citat Vase Pelagića i Đorđa Karanovića iz 1872. godine: “**otomanska uprava** u Bosni sama bira i namješta učitelje i **određuje u školama plan nastave**” (istakao J. H.),⁷³ ističući naročito i ulogu Topal Osman-paše: “Od dolaska na vlast Topal-Osman paše moralo se strogo voditi računa da se nastavni plan srpske osnovne škole uskladi prema zahtjevima turske uprave. (...) Iz izvještaja što ih je Crkveno-školski odbor u Sarajevu slao otomanskim vlastima vidi se da je nastavni plan morao da se šalje turskim vlastima na odobrenje. Odbori su, da bi izbjegli razne neprilike s turskim vlastima, pravili u planovima razne izmjene.”⁷⁴ Kod Bogićevića se potom navodi slučaj iz 1858. kada je 30. januara u službenom nastavnom planu prikazan bosanski jezik, a potom kada je prethodni plan odobren, već 3. marta u njemu je nanovo stajalo “Srbska/srpska gramatika”, “srpska istorija”, i slično.⁷⁵ Isti je primjer i kod M. Papića.⁷⁶

⁷² Ibid, 20.

⁷³ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 56.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid, 57-58.

⁷⁶ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 21.

Разред	ПРЕДМЕТИ
I	Буквар, познавање писмена, рачуница и молитве од закона
II	Катихизис, читанка, часловац и рачуница
III	Земљопис, босански језик и молитва од закона христјанског
IV	Граматика босанског језика, граматика њемачког језика, граматика талијанског језика, рачуница, земљопис, историја, зоологија и катихизис ⁷⁹

Sl. 4. *Bosanski jezik u jednoj pravoslavnoj školi u Sarajevu 1858. godine*⁷⁷

Poznato je da Topal Osman-paša 1961. preuzima dužnost (od 1865. je valija Bosanskog vilajeta), a bosanski jezik u sarajevskoj pravoslavnoj školi u službenom planu i programu je i prije Topal Osman-paše, a ne Osman-pašinom zaslugom, kako je to naveo i Bogićević.

No, nije rijedak slučaj da se i historiografi ne slažu u navođenju podataka za ime maternjeg jezika u starijim bosanskim školama. Nekada se za faktički staro stanje iz perspektive novijeg pogleda koristi novija terminologija, pri čemu se ne vodi računa o preciznosti, pa će, recimo, autor u namjeri da ukaže na to da se učio maternji a ne neki orijentalni jezik kazati da se u nekoj školi učio npr. *srpskohrvatski* ili *srpski* (pri čemu je riječ o *bosanskom*, i sl.). Međutim, nekada su ovakve “greške” evidentnije od moguće pukih slučajnih omaški, kao u primjeru *Grđanske škole* (progimnazije, realke) iz 1864. godine za koju stoji da se predaje *gramatika sa sintaksom*; a od nominiranih jezika *talijanski jezik* i *turski jezik*.⁷⁸ Stevo Kaluđerčić je prethodne podatke dao pod naslovom *Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih škola i Više djevojačke škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1899. na str. 22⁷⁹ a M. Papić daje komentar o jeziku: “Ovdje nije naveden

⁷⁷ Ibid, 20.

⁷⁸ M. Papić, *Istorija srpskih škola*, 85. (Prema S. Kaluđerčiću, 1899.)

⁷⁹ Ibid.

srpski jezik jer se samo po sebi razumije da je to bio obavezan predmet”⁸⁰ dok već Đorđe Pejanović za istu školu umjesto “gramatika sa sintaksom” navodi predmet “srpska gramatika sa sintaksom”,⁸¹ isto se pozivajući na Kaluđerčića 1899, te se Papićevi i Pejanovićeви podaci evidentno ne slažu, a niti je tačan “podrazumijevajući” podatak da je srpski jezik bio obavezan predmet.

Međutim, brojni drugi dostupni izvori ipak potvrđuju i proklamovanu nominaciju *srpski jezik* u pravoslavnim školama i u Bosanskom vilajetu, a što se može braniti i kasnijim osmanskim školskim uredbama (iz 1869. godine) i ipak zvanično njegovanim principima tolerancije i u obrazovnom sistemu.⁸² Slično, moguće je u Bosanskom vilajetu potvrditi i hrvatski jezički identitet na osnovu dostupnih izvora i arhivske građe.

Kao što je slučaj s nabavkom udžbeničke literature iz Srbije za pravoslavne škole u Bosni, i bosanski katolici su zvanično za udžbeničku školsku literaturu propisivali da se, u nedostatku domaćih udžbenika, koriste knjige sa strane, naravno najprije hrvatske: “Naukovne knjige, **dok se naš puk ne providi svojim posebnim** nek budu **iste one**, što su u carstvu austrijskom propisane **za pučke hrvatske škole**. (istakao J. H.) Poišće li ove knjige vlada za pregledanje, neka joj se predaju”.⁸³ Zato nije neobično da je uz njemački, francuski i talijanski jezik, u Martićevom statutu naveden i *hrvatski*⁸⁴ jezik (prethodno se odnosi na *Sarajevsku realku* osnovanu 1865. godine, za koju je fra Grga Martić napisao statut, spomenuti dokument *Ustanove*), slično kao što je ranije spomenuta sarajevska činovnička škola *Sabah-mektebi* osnovana iste godine (1865.) imala svoje zvanične uredbe

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Đ. Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 34.

⁸² Problem, međutim, nastaje u tome što su identitarni jezički srpski i hrvatski pokreti bili u sprezi sa širim nacionalno-političkim propagandama i već tada živim idejama za pripojenje Bosne Srbiji ili Hrvatskoj.

⁸³ G. Martić, “Ustanove”; prema: Mitar Papić, *Stazama prosvjete i kulture*, Zavod za izašvanje udžbenika, Sarajevo, 45.

⁸⁴ U jednom izvještaju sa završnog ispita u ovoj školi (up. *Bosanski vjestnik*, 7. 4. 1866.), nakon nominacije *hrvatski* u zagradi je navedena i nominacija *bosanski* za ispit iz mater-njeg jezika.

s bosanskim jezikom kao obaveznim predmetom.⁸⁵ Zanimljivo je sagledati kakav je bio zvanični odnos bosanskih franjevaca prema udžbenicima iz Hrvatske, pa ovdje ističemo preporuku kaptola Bosne Srebrene iz 1854.: “Ako bi se moglo, nek se izaberu neki **učevniji redovnici koji bi elementarne hrvatske pučke knjige našem pučkom govoru jezika ugodili, ili iz koga preveli.** (istakao J. H.) Nek se onda zamoli visoka vlada, da bi nam te knjige po jevtinu cieniu u Sarajevu tiskala.”⁸⁶

Osvrnemo li se direktno na već ranije postojeće franjevačke udžbenike u Bosni, možemo ukazati na njihov bosanski jezički i bošnjački narodni identitet.

Augustin Miletić u Fojnici 1824. priređuje knjigu *Istomačegne stvari potribitii nauka karstjanskoga za uvixbagne diczè, i čegliadi priprostite u darxavi bosankoj* (štampanu tek 1828. u Rimu), gdje na str. 6. navodi za svoj narod sintagmu “A mi nevoglni Boscgnaczi”, osvrćući se direktno na školstvo, kazavši još i ovo: “Nit imamo Skula, ni Naučiteglia ni Sctampe, ni načina za činit usctampat, dabi tko scto na način **govoregna nashega Bosanskoga** (istakao J. H.) perom i zabilioxio...”⁸⁷

Zanimljivo da je samo godinu prije štampanja Miletićevog udžbenika zvanično odštampan također ranije pripremljeni udžbenik Ambrože Matića *Racsun za pervu i drugu godinu shkulsku*, udžbenik matematike koji “iz latinskog u **bosanski jezik** prinese” (istakao J. H., Matić 1973) franjevac P. Ambroxa Matich, reda s. Franje od obs. Derxave bosanske misnik i shkula grammaticski ucsitelj, 1827. godine. Knjiga je štampana u Osijeku (Hr), a pisana u Tolisi kod Orašja, u vrijeme pokretanja prve bosanskohercegovačke škole modernijeg tipa, koju je po odobrenju Husein-kapetana Gradašćevića pokrenuo fra Ilija Starčević još 1823. godine.⁸⁸ Stanko Mijić navodi: “Šta se je učilo u ovoj školi zapisao nam je fra Martin Nedić u »Knjizi crkvenih troškova« na str. 205. On naime piše: »U istom učilištu

⁸⁵ Up. Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 155.

⁸⁶ Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo*, 36.

⁸⁷ Augustin Miletić, *Istomačegne stvari potribitii nauka karstjanskoga za uvixbagne diczè, i čegliadi priprostite u darxavi bosankoj*, U sctamparii Svetogh Skuppa, Rim, 1828., 6.

⁸⁸ Ambroža Matić, *Racsun za pervu i drugu godinu shkulsku*, Slovima Divaldovima po-vlast. Knjigotisca, Ossik, 1827.

(govori o toliškoj školi) podučava se štiti, pisat, računat, pjevat **bosanskim jezikom** (istakao J. H) svetu misu«.”⁸⁹ O bosanskom jeziku dodatno piše i Matić u predgovoru svog udžbenika. Bosanstvo drugih bosanskih franjevac je općepoznato i ono se očitovalo i u konkretnoj jezičkoj nominaciji, bez obzira na kasnije ilirske ideje pojedinih bosanskih franjevac. Međutim, u odnosu na ranije postojeće franjevačke udžbenike i otvorenu bošnjačku identitarnu i bosansku jezičku svijest, sredina stoljeća ovdje je doslovno na svojevrsnom srednjem kursu. Kasnije će se pak desiti da se nominacija *hrvatski jezik* pojavljuje i u zvaničnim udžbenicima, najprije kod hercegovačkih franjevac, kao što je slučaj s udžbenikom “Pravopis za niže učione u Hercegovini”, štampanom u Mostaru 1873. godine, čije se autorstvo pripisuje Franji Milićeviću, a koji će (kasnije) otvoreno širiti pravaške političke ideje i propagirati otvorenu hrvatsku nacionalnu (i jezičku) orijentaciju.

Zaključak

Na osnovu predstavljenih rezultata istraživanja možemo konstatovati da su nam dostupni direktni izvori o bosanskom jeziku u školskom sistemu Bosanskog vilajeta, pri čemu se pokazuje da se o bosanskom jeziku može govoriti na dva načina, s dva različita ugla posmatranja: s tzv. svojevrsnim pogledom “iznutra”, na osnovu dostupne građe o školskoj dokumentaciji i evidenciji, ali isto tako, uvjetno rečeno, i s pogledom “iz vana”, na osnovu toga kako se od službenih predstavnika (opet domaće ali i “vanjske”) osmanske administracije gleda(lo) na pitanja uređena jezika i školstva. U oba slučaja riječ je ovdje o bosanskom jeziku kao službenom, ali i kroz zakonska uređenja obrazovnih pitanja i sve većem prostoru za njegovanje drugih jezičkih, vjerskih i kulturoloških specifičnosti.

Ipak, do sredine devetnaestog stoljeća, što korespondira i s početkom uspostave Bosanskog vilajeta, zasigurno imamo potvrđene primjere

⁸⁹ Stanko Mijić, “Razvojni put osnovne škole u Tolisi do prerastanja u osmogodišnju školu” u: *Josip Baotić i drugi, 150 godina Osnovne škole u Tolisi [1823-1973.]*, Tolisa, 1973, 23.

službenog bosanskog jezika u našem školstvu, i kod muslimana i kod katolika i kod pravoslavaca, što korespondira i s prvim decenijama bosanske vilajetske vlasti. Međutim, buđenje nacionalne svijesti i živi procesi najprije srpske i djelimično hrvatske nacionalizacije u Bosni dovode to toga da se već i u vrijeme Bosanskog vilajeta postojeće podržavano trokomponentno školstvo kasnije podržava i jezičkom trokomponentnošću, što opet korespondira i s protežiranjem različitih kulturalno-vjerskih društvenih obrazaca od kojih ni nastavni sadržaji i školski programi nisu bili odijeljeni.

Govorimo li o komponentnostima, valja istaći da su, po dostupnim podacima, različiti pripadnici konfesija pohađali i škole drugih konfesija, bilo da su muslimanska djeca pohađala nemuslimanske škole, ili obrnuto. Na jezička pitanja se u ovom pogledu imao jasan, integralni bosanski stav, kao što je bilo i kod izdavanja domaćih službenih glasila.

No, utvrđeno je da su vlasti Bosanskog vilajeta imale direktnog upli-va i u pitanja organizacije i sistematizacije pojedinačnih pitanja školskog sistema, npr. kod službenog odobrenja školskih programa ili kod vođenja domaće udžbeničke politike. Sve je dovelo do toga da se preko školskog sistema lome koplja i u vezi širih društvenih odnosa, što je rezultiralo i zabranom upotrebe pojedinih udžbenika ili osjetljivih nacionalističkih sadržaja u ondašnjem školstvu, i što je dalo doprinos i otvaranju Vilajetske štamparije preko koje je mogao biti ispraćen cijeli proces udžbeničke politike s obzirom na ondašnje nacionalno-političke tokove i osjetljive žive programske ideološke orijentacije i aktivnosti pojedinih prosvjetnih krugova.

Ipak, zakonske odredbe su podržavale i tolerantniji odnos prema drugim konfesijama i prema upotrebi jezika užih krugova u okviru lokalne sredine, pa ćemo krajem stoljeća, što korespondira i s krajem osmanske uprave, službeno imati i više raznoliku jezičku sliku ondašnje Bosne i paralelne uspjele prihvaćene procese srpske i hrvatske nacionalizacije u Bosni.

BOSNIAN LANGUAGE AND EDUCATION IN THE BOSNIAN VILAYET – A SOCIOLINGUISTIC APPROACH

Summary

Based on archival material and processing of indicated literature on language and education, the paper Historiographically, analytically and critically deals with the sociolinguistic aspect of key issues of the status of mother tongue and domestic education in the social order established during the Bosnian Vilayet. Education in the period of the Bosnian Vilayet is especially important to study in the domain of the entire history of Bosnia and Herzegovina, especially in the context of the opening of the Vilayet Printing House and the intensification of the Bosnian written word in general, and especially bearing in mind that a systemic educational reform was carried out within the Ottoman administration during that period. Also, already in the middle of the 19th century, during the Bosnian Vilayet, processes of Serbian and Croatian nationalization appeared on Bosnian territory, which will give additional importance to the study of language and education from a sociolinguistic point of view.

Keywords: Bosnian Vilayet, education, Bosnian language, Croatian language, Serbian language, ethno-national relations

Izvori i literatura

Izvori

- Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. TŞRBNM. 12-13. BOA. TŞRBNM. 12-13
- Knežević, Antun, *Varica* (elektronska verzija rukopisa), registarski broj spisa u arhivi Franjevačkog samostana "Sv. Luke" u Jajcu: A.a. Samostana Jajce. 277/8-10, Varica, Fra Antuna Kneževića, preslik Fra Josip Markušić, dopisba.
- Bosanski vjestnik* (1866), Digitalni arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke (<http://digital.ghb.ba>) (Pristup: April 2022.)
- Bosna* (1868), Digitalni arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke (<http://digital.ghb.ba>) (Pristup: April 2022.)
- Matić, Ambroža, *Racsun za prvu i drugu godinu školsku*, Slovima Divaldovića povlast. Knjigotisca, Ossik, 1827. (dostupno u NUBBiH)
- Mićićević, Franjo, *Pravopis za nižje učione katoličke u Hercegovini*, Tiskom poslanstva katolič. u Hercegovini, Mostar, 1873. (dostupno u arhivi Instituta za jezik, kopija)
- Miletić, Augustin, *Istomačegne stvari potribitii nauka karstjanskoga za uvixbagne diczè, i čegliadi priprostitè u darxavi bosankoj*, U sctamparii Svetogh Skuppa, Rim, 1828. (dostupno u NUBBiH)

Literatura

- Bogićević, Vojislav, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463–1818)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965.
- Bošnjak, Slavoljub (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Brzotisa narodne tiskarnice Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851. (dostupno na internetskom izvoru: Zemljopis i poviestnica Bosne, od Slavoljuba Bosnjaka, [pseud.] : Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive, Pristup: april 2022.)
- Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1986.
- Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen, *Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010.

- Gölen, Zafer, "Tanzimat Doneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52–53/2002–2003, Sarajevo, 2004., 213–266.
- Hodžić, Jasmin, *Bosanski jezik: Statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Simurg media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
- Huković, Muhamed, "Napori za uvođenje narodnog jezika u početne vjerske škole muslimana", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 17-18/ sv.10., Sarajevo, 1996., 241–252.
- Issa, Fatma, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021. URL: <https://hdl.handle.net/11352/3298> (Pristup: 20. 4. 2022.)
- Janković, Srđan, "Ko je autor prvog našeg štampanog alhamijado teksta?", *Književni jezik*, 17/4, Sarajevo, 1988., 193–198.
- Jelinić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, Svjetlost, Sarajevo, 1915.
- Josip Baotić i drugi, *150 godina Osnovne škole u Tolisi [1823-1973.]*, Osnovna škola "Vladimir Nazor", Tolisa, 1973.
- Kalajdžija, Alen, "Počeci službene upotrebe bosanskoga jezika", *Književni jezik*, 27/1-2, Sarajevo, 2016, 33–55.
- Kasumović, Ismet, "Ruždije – prve niže gimnazije u Bosni i Hercegovini", *Kabes*, časopis za duhovnu i nacionalnu afirmaciju, Mostar, br. 6, god. II, 1996., 70–71.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.
- Kruševac, Todor, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. III, knj. 3, 1963.
- Mijić, Stanko, "Razvojni put osnovne škole u Tolisi do prerastanja u osmogodišnju školu" u: Josip Baotić i drugi, *150 godina Osnovne škole u Tolisi [1823-1973.]*, Osnovna škola "Vladimir Nazor", Tolisa, 1973., 13–30.
- Mulić, Hamdija, "Odgoj i nastava. Povijest naše početne vjerske nastave", *Biser*, br. 11-12, Mostar, 1918., 178–180.
- Pandžić, Vlad, *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, Mostar, 2006.
- Papić, Mitar, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1982.
- Papić, Mitar, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978.

- Papić, Mitar, *Stazama prosvjete i kulture*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966.
- Pejanović, Đorđe, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
- Solak, Edina, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. 20, Sarajevo, 2014.
- Špago, Salko, *Ideje vodilje bosanskohercegovačkog školstva od XV do XIX stoljeća*, Nastavnički fakultet Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, Mostar, 2004.
- Žutić, Fatima, “Knjige štampane na bosanskom jeziku arapskim pismom”, 39th Annual Conference MELCom International, Cambridge, 2017. Dostupno na internetskom izvoru: https://www.melcominternational.org/wpcontent/content/past_conf/2017/2017_papers/Zutic_MI_2017.pdf (pristup: April 2022.)